

**“ROHATI DIL” DOSTONIDAGI HIKOYALARNING
MA’RIFIY-ADABIY QIMMATI VA BADIYATI**

Telmanova Durdona Ahmadjon qizi

NamDU, o‘zbek adabiyotshunosligi yo‘nalishi

1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xo‘janazar Huvaydo qalamiga mansub “Rohati dil” dostonining adabiyotshunosligimizda tutgan o‘rni, asardagi hikoyatlarning asosiy yo‘nlisllari, mavzu va g‘oyasi, ma‘rifiy va adabiy qimmati, badiiyati va uslubiy xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “Rohati dil”, islom, masnaviy, hazaji musaddasi mahzuf, Saidbek Xaan, diniy-tasavvufiy adabiyot, komil inson, “Sabot ul-ojizin”, “Mahzan ul-asror”, “Hayrat ul-abror”, Ibrohin Adham.

XVIII asr o‘zbek adabiyotining yetuk vakili Xo‘janazar Huvaydo O‘zining yaratgan g‘azallari va dostonlari bilan adabiyotimiz xazinasiga sezilarli darajada hissa qo‘sha oldi. Uning “Rohati dil” dostoni o‘zining syujeti va obrazlar tizimi bilan boshqa asarlaridan ajralib turadi. Quyida ushbu dostonning badiiy xususiyatlari tadqiq qilinadi.

“Rohati dil” dostoniga kirgan hikoyat va rivoyatlarning asosiy yo‘nalishi islom dinining qisqacha bo‘lsa-da, tarixiga murojaat etish va islom dini asoslarini bayon qiluvchi rivoyatlar, diniy-ahloqiy hikoyatlar orqali o‘quvchi ongi va uning tashqi va ichki dunyosini islom ma‘naviyati bilan boyitishga qaratilgandir. “Rohati dil” ko‘p asrlik adabiyotimizda mavjud bo‘lgan din tarixini adabiy vositalar orqali o‘rganishga qaratilgan asardir. Afsuski, zamonaning zayli bilan bu doston o‘z vaqtida nashr qilinmay kelingan. Vaholangki, bu kitobda insonning falsafiy dunyoqarashi, yaratuvchiga bo‘lgan eng nozik dil tuyg‘ulari, qolaversa, iymondagi sobitlik, toat-ibodat, halollik, rostgo‘ylik, poklik kabi har bir musulmon farzandi bilishi ham farz, ham qarz bo‘lgan eng yaxshi insoniy xislatlar kuylangan.

“Rohati dil” dostoni badiiy jihatdan teran va o‘ziga xos uslubga ega bo‘lgan adabiy manbadir. Bu asr mumtoz adabiyotimizda keng qo‘llanilgan masnaviy janrining mahsulidir. U hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Huvaydo har bir hikoyatning hayotiy mazmuni va bosh qahramonning qiyofasini badiiy ifodada ochib berishga kirishar ekan, o‘ziga xos uslub, yuksak badiiylik, tilning ravonligi, she‘rning jarangdor va o‘ynoqiligini rang-barang bo‘yoqlar orqali ochib beradi. Dostondagi har bir misra o‘quvchini to‘lqinlantiradi, undagi chuqur mazmunni idrok etishga chorlaydi. Huvaydoning “Rohati dil” va o‘zbek adabiyotidagi shu kabi diniy-axloqiy ruhda yozilgan asarlarni o‘rganish va nashr qilinishiga hozirgi istiqloq davridagina keng imkoniyatlar ochib berildi.

Xo`janazar Huvaydoning nafaqat bu dostoniga, balki uning ijodini tadqiq qilishga rag`bat ham asosan Istiqlol davrida amalga oshirildi. Zero, dostonning nashrlaridan biri prof. Saidbek Xaan yozadi: “Huvaydo har bir hikoyatning mazmuni va bosh qahramoni qiyofasini badiiy ifodada ochib berishgan ekan, o`ziga xos uslub, yuksak badiiylik, tilning ravonligi, she`rning o`ynoqligini rang-barang bo`yoqlar orqali ochib beradi. Dostondagi har bir misra o`quvchini to`lqinlantiradi. Undagi chuqur mazmuni idrok etishga chorlaydi”.¹

Asar maxsus yaxlit bir syujet va kompozitsiya chiziqlarida tizilmagan bo`lsa-da, hikoyatlardagi o`zaro bog`lanish, aniqrog`i, har bir rivoyatning mazmunan uzviy bog`lanib birma-bir bayon etilishi shakl bilan mazmunning uyg`unligidan dalolat beradi. Asarda fikr-g`oyalarni umulashtirib, birlashtirib turuvchi reja bor. U KOMIL INSON masalasi. Asarning markazida, musulmon olamidagi Alloh yaratgan banda-inson yotadi. Asardagi barcha hikoyatlar, mavzular, fikrlar kamolotning mohiyati, shartlari, belgilarini yoritishga qaratilgan.

Musulmon dunyosida amalgam oshiriladigan har bir savobli, xayrli ishning “Bismillohir-rahmonir rahim” ilohiy jumlasini bilan boshlanishi muqaddas an`anadir. Sharq dostonchiligida o`rta asrlarda barcha sarlar xudoning madhi bilan boshlangan. Huvaydo ham o`z dostonini shu an`anaga amal qilgan holda Alloh hamdi bilan boshlaydi. Unda shoir hamma narsani yaratgan Xudoning osmon va quyoshdan tortib har bir zarrani, butun o`simliklar, va hayvonot olamini, kishilik jamiyatini o`z yuksak aqli, har bir insonga mehri bilan boshqarib, harakatga keltirib, bir-biriga bog`lab, qovushtirib turishini katta zavq-shavq bilan tasvirlagan. Allohning shunday mehribonchiligi uchun olamdagi hamma narsa har bir zarra unga minnatdorchilik bildirib, shukur etib, unga hamd-u sano o`qigan.

*Sanov-u hamd xalloqi jahong`a,
Ki hukm ko`rsatib yaxshi yamong`a.
Tutibdur besutun ko`kni muallaq,
Borib shams-u qamar dunyoga ravnaq*

Aytish kerakki, Allohni anglash va unga mehr qo`yish, Allohga xos yuksak sifatlarni ulug`lash diniy-tasavvufiy adabiyotga xos an`anaga aylangan. Allohning, shubhasiz, birligi va tanholigini bayon etishda Huvaydo salafilariga ergashdi.

Adabiy an`anaga ko`ra Huvaydo Xudoning madhidan so`ng Islom dinining asoschisi Muhammad payg`ambar madhiga o`tadi. Shoir “Fi na`ti Rasululloh sallollohu alayhi va sallam” qismida payg`ambarimizning sifatlari bayon qilingan. Alloh Muhammad payg`ambarning vujudida barcha yaxshi xususiyatlarini zohir etgani, shu asosda “Xudoning do`sti” (“habibulloh”) darajasiga ko`tarilgani, uning onadan bamisoli bir oftob bo`lib tug`ilgani hamda oxir zamon payg`ambari ekanliklari

¹ Saidbek Hasan. Xassos shoir va dostonnavis Xo`janazar Huvaydo “Rohati dil”.–T. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994.

haqida hikoya qiladi.

*Durdi beadaddur Mustafog'a,
Habibi Haq nigini anbiyog'a.
Sharofat bobida uldur yagona,
Erur payg'ambari oxir zamona...*

Shundan so'ng Huvaydo payg'ambarning izdoshlaridan Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon va Ali, Imom Hasan va Husayn haqida, ularning Islom ishiga fidoyiligi, sadoqati haqida ham iliq fikrlarni bayon qiladi.

Ta'kidlash joizki, Xo'janazar Huvaydoning "Rohati dil" dostoni Sharq adabiyotining mumtoz vakillari bo'lmish Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodiyotlaridagi "Mahzan ul-asror", "Matla' ul-anvor", "Tuhfat ul-axror", "Hayrat ul-abror" dostonlaridan ilhomlanish natijasida maydonga kelib, uning tuzulishi (maqolat va hikoyatlar, masallar) ham, ijtimoiy va axloqiy muammolarning o'rtaga qo'yilishida ham umumiylik borligi ko'zga tashlanadi. Umumiylik tomoni shundaki, tilga olingan dostonlar yoki shoirlarning ijodidagi asosiy mushtarakilik axloqiy-ta'limiy fikrlarni ifodalash, komil insonni tarbiyalashga bosh vazifa sifatida qarashdir. Huvaydoning "Rohati dil" dostonida ilmi kalom va ilmi fiqhda zikr etilgan masalarni bayon qilishda So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asariga yaqin turishini kuzatishimiz mumkin. Har ikkala asarda ham insonlarning e'tiqodi, iymoni, diyonatini mustahkamlashni, ularning o'zligini va Xoliqni tanish bilan bog'liq masalalar haqida fikr yuritilganligi ko'zga tashlanadi².

Yuqorida ta'kidlangan asarlarni qiyoslashda shuni kuzatishimiz mumkinki, Huvaydoning "Rohati dil" dostoni axloqiy-ta'limiy fikrlarni bayon etuvchi yetuk asar hisoblanadi va g'oyani ifoda qilish jihatdan farq qiladi. Masalan, o'zbek mumtoz adabiyotining ilk davrlarida yaratilgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Sayfi Saroiyning "Guliston bit turkiy", Nizomiy Ganjaviy "Mahzan ul-asror", Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" kabi dostonlarida axloqiy-ta'limiy fikrlar diniy hamda dunyoviy manzaralar, kechinmalar orqali berilgan. Dostonlarning hamd va na'tlarida islom ta'limotiga oid qarashlar o'z ifodasini topgan bo'lib, so'ngi fasl va boblardagi tasvirlar hamd-na'tlar bilan uzviy bog'lanadi. Agar islom ta'limotida va uni targ'ib qiluvchi badiiyat namunalarida insonni tarbiyalash, unga mehr-muhabbat ko'rsatish, kishilarning muruvvatli, saxovatli bo'lishi bosh masala qilib qo'yilsa, "Rohati dil" ham yuqoridagi asarlar oldida turgan vazifalarni bajaradi. Faqat bu o'rinda masala ko'proq islom ta'limotini shakllantirishga xizmat qiluvchi diniy g'oyalarga qaratilganligi ko'zga tashlanadi³.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni bilan "Rohati dil" dostonini qiyoslaganda ma'lum bir yaqinlik borligi ko'zga tashlanadi. Har ikkala asar ham

² Karimov G'. O'zbek adabiyoti tarixi. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. 1-kitob. -T.:1976.

³ Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi "O'qituvchi".-T.:2006.

she'riy yo'lda masnaviyda yozilgan, axloqiy-tarbiyaviy, falsafiy, diniy fikrlarni badiiy tarzda ifodalaydi. Ularning yaratilishida an'anaviylik xususiyatlari mavjud. "Hayrat ul-abror" xamsachilik, "Rohati dil" diniy g'oyalar targ'ib qilish an'analari asosida yaratilgan.

Ma'naviy-axloqiy, din-tasavufiy tarbiya, inson kamoloti masalalari Xo'janazar Huvaydo ijodida asosiy o'rin egallaydi. Shoirning bu jihatdan "Rohati dil" dostoni ahamiyatlidir. Adabiyotshunosligimizda hali yetarli o'rganilmagan "Rohati dil" Huvaydoning hissiy va ruhiy kechinmalarni o'zida mujassamlashtirgan asar bo'lib, unda shoirning tarjimai holiga, ijtimoiy-siyosiy, diniy-tasavvufiy qarashlari jamuljam. Asar madaniy merosimizda muhim o'rin tutgan diniy-axloqiy va didaktik asar hisoblanadi.

"Rohati dil" diniy-didaktik asar. Unda islom va tasavvuf ta'limotining umuminsoniy g'oyalari ibratli hikoyalar vositasida tahlil etiladi. Mol-dunyoga hirs qo'yish, nafsga qul bo'lishning oqibatlarini, bilim olishning ulug'ligi, ilm ahli izzatini o'rniga qo'yish; ota-ona oldidagi farzandlik burchini ado etib, roziligini olish; qo'ni-qo'shnilarning bir-biriga mehr-oqibatli bo'lishi; er-u xotinning mehr-muhabbatli bo'lib, izzat-hurmatini joyiga qo'yishi; riyokorlik, xiyonat, tamagirlik, takabburlik, munofiqlik kabi inson tabiatidagi illatlarni fosh etish masalalari asarning markazida turadi. Bu muammolarning har biri qisqa hajmli hikoyalarda xalqona uslubda soda, tushunarli tilda bayon etib beriladi. Bu asar komil insonni tarbiyalashga qaratilgan. Inson o'z-o'zini tanishga, tabiatidagi nuqsonlarni yo'qotishga da'vat qilinadi. Asar yaxlit syujet chizig'iga ega emas. Ammo undagi fikr, g'oya, mazmunni birlashtirib turadigan yagona umumlashma-komil inson tarbiyasi masalasi bor.

Shoir ilgari surgan, aytmoqchi bo'lgan fikrlarning eng yuqori cho'qqisi Ibrohim adham hikoyatida mujassamlashgan. Undagi mazmun sayyor syujetga asoslangan. "Ibrohim adham hikoyati"da behad mol-dunyoga ega bo'lgan, boylik, toj-u taxt, rohat-farog'atda yashashdan voz kechib, faqirlik yo'lini tanlagan Balx hokimi qissasi hikoya qilinadi.

O'zbek mumtoz adabiyotida bu mavzuni yorituvchi ko'p asarlar yaratilgan. Huvaydo ana shu an'anaviy hikoyatni o'ziga xos uslubda yangi tuyg'u va kechinmalar, yangi ruhiy manzaralar tasviri orqali ifodalashga erishgan.

Xo'janazar Huvaydo o'zining shar'iy-axloqiy mulohazalarini ibratli hayotiy lavhalar bilan dalillash maqsadida musulmon dunyosida dovrusli mutasavvuf Ibrohim Adham haqidagi she'riy hikoyatini keltiradi. Mazkur lavhalarda yana bir taniqli ma'naviy-ruhiy arbob Robiai Adviya ham ishtirok etadi. Ibrohim Adham o'n to'rt yil sahro kezib Makkai mukarramaga yetib keladi. Ammo Ka'batulloh o'z o'rnida yo'q ekan. O'sha muqaddas makonda hozir bo'lganlar muborak sajdagohning Robiai Adviya istiqboliga chiqqanligini ma'lum qilishadi. Tabiiyki, bunday kutilmagan hodisa Ibrohim Adham fig'onini falakka ko'taradi. Shunday qilib, Ibrohim va

Robianing uchrashuvi hamda muloqotlari voqe' bo'ladi. Ibrohim Adhamning fig'onli savollarini tinglagan bokira-yu zakovatli ayol Robia quyidagicha javob qaytaradi:

*...Dedi ey Robia baxting na bo'ldi?
Saning olding'a keldi Ka'ba bexosdan,
Nega boqmassan anga qarab rost.
Dediki Robia baxting saningdiu,
Bu so'zni manga andog' aytg'oningdur.
Mashaqqatsiz yemishda yo'q lazzat.
Topilsa bemashaqqat har nimarsa,
Aning qadrin bilmasdur har kimsa.
So'radi boz Sul-ton Robiadin,
Manga aytg'il dedi bu voqeadin.
Ki san har bir qadamda ikki ra'qat,
O'qur eding namoz, ey neki himmat.
Manam har bir qadamda ikki ra'qat,
Namoz o'quv qilur edim ibodat...*

Hikoyat davomida Robianing quduq bo'yida suvsagan itning hojatini chiqargani bayon qilinadi...

Huvaydo "Rohati dil" dostonida insonni ezgu amallar sohibi bo'lib, noqisliklardan mosuvo bo'lishga da'vat etadi. Buning uchun payg'ambarimiz hadislaridagi axloqiy-ma'rifiy mavzularga bot-bot murojaat qilganligini ko'rishimiz mumkin. Payg'ambarimiz hadislarida munofiq odamlar shunday deyiladi:"Munofiqning alomati uchta⁴":

1. Gapirsa yolg'on gapiradi.
2. Va'dasiga bevafo bo'ladi.
3. Omonatga xiyonat qiladi.

Xo'janazar Huvaydoning "Rohati dil" asaridagi axloqiy-ta'limiy masalalardan biri til va so'z muammosi bo'lib, unda kishilar o'rtasidagi muomala-munosabat madaniyatining eng oddiy ko'rinishidan eng yuksak insoniy fazilatlari haqida fikr yuritiladi. Unda shoir tilning, ya'ni so'zlashning fazilatlari va qusurlari haqida fikr yuritadi. Til bilan inson ro'shnolikka chiqadi. Ilohiy ne'mat bo'lgan so'zni har bir inson qadrlamog'i kerak.:

*Amalning yaxshisi zinhor, ey yor,
Dedi oz so'zlamak Sul-toni abror.
Tan ayturki kam so'zlagil, ey til.
Bo'lur yuz ming gunohlar sanda hosil...
Kishi ko'p so'zlasa tortar azani,
Eshitur xalq aro ko'p nosazoni.*

⁴ Jumaxo'ja N., Qosimov B. O'zbek adabiyoti. "O'qituvchi"-T.:2001.

Huvaydo “Rohati dil” dostonida insonni komillikka yetaklovchi xususiyatlar, uning ruhini nopoklikdan xalos etish kabi muhim masalalar xususida o’zining umrboqiy fikrlarini bayon etadi. Shubhasiz, shoir bunda Qur’oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta’limotiga tayanadi⁵.

“Rohati dil” kitobining ba’zi qismlari islom dinining asosiy qoidalarini tushuntiruv va izohlovga bag’ishlangan. Dunyo, insonning kelib chiqishi, turmush usullari, oxirat, mahshar kuni va uning tasviri do’zax va jannat to’g’risidagi tasavvurlari bu kitobda o’z ifodasini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Huvaydo. Rohati dil. Ibrohim Adham–.T.: “Navro’z”, 2011.
2. O’zbek tilining izohli lug’ati. 2 tomlik. 2-t. M.: 1981.
3. Jumaxo’ja N. Huvaydo. –“Ma’rifat” gaz., 1994 yil 29 iyun.
4. Mamatov A. Pokiza dil –ma’voya do’st. –“O’zbekiston adabiyoti va san’ati” gaz., 2005 yil 1 iyul. № 27
5. Xojanazar Huvaydo. Devon – .T.: “Yangi asr avlodi”., 2005. Zohidov V. Hayotbaxsh badiiyat taronalari. T.: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1975.
6. Noseh Chimyoniy. Tarixi vafoti hazrat Eshon Huvaydo “navvarollohu taolo marqadahu marjahu” — Hoxanazar Huvaydo. Devon –T.: “Yangi asr avlodi”, 2005.
7. Faxriddin eshon Xokiy. Nasabnomai Huvaydo quddisa sirrihul aziz” – Huvaydo. Rohati dil. Ibrohim Adham– T., ”Navro’z”, 2011.
8. Jumaxo’ja N. Huvaydo tasavvufiy she’rlarida falsafiy-badiiy talqin. “Sharq yulduzi” jurnali, 1998, 4-son.
9. Ro’zmatzoda Q. Xojanazar Huvaydo va tasavvuf. “Sirli Olam” jurnali, 2001, 3-son.
10. Zohidov V. “Shomi g’arib”, shakkok va isyonkor shoir. Hayotbaxsh badiiyat taronalari.-T.:1975.
11. Karimov G’. O’zbek adabiyoti tarixi. Oliy o’quv yurtlari uchun darslik. 1-kitob. – T.:1976.

⁵ Jumaxo’ja N. Huvaydo me’rosining ma’naviy-ma’rifiy mohiyati.-T.:1995.